

МЕЂУЗАВИСНОСТ ГЕОПОЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ

Зоран Килибарда и Душан Пророковић
Институт за међународну политику и привреду, Београд

У раду се разматра утицај геополитичке праксе на настанак и развој геополитичке мисли, затим улога геополитичких теорија у обликовању геополитичке праксе, као и коришћење геополитичких теорија за интерпретацију, односно оправдавање одређених образаца геополитичког понашања. Суштина односа између геополитичке теорије и праксе анализирана је у контексту става да је „пракса без теорије слепа, а теорија без праксе јалова“, тј. да су теорије својеврсни путокази, односно оријентири и смернице за практично деловање, а пракса критеријум истинитости теоријских поставки. Функционално прожимање теоријског и практичног у сфери геополитичких појава приказано је на примеру компатибилности геополитичког поретка и геополитичког дискурса.

Кључне речи: *теорија, пракса, геополитика, геополитички поредак, геополитички дискурс*

Увод

Један од некада редовно цитираних ставова у вези са односом теорије и праксе гласи да је „теорија без праксе јалова, а пракса без теорије слепа“. То би, без сумње, требало да значи да су теоријски ставови, односно хипотезе које немају упориште у пракси бескорисне – саме себи сврха – и да је, истовремено, свако практично деловање изложено великом ризику да буде недовољно ефикасно (непродуктивно, неекономично), да „тумара“ у мраку, да се саплиће о непредвидљиве препреке, уколико се не користи „услугама“ теорије. У том смислу, теорија и пракса чине посебно функционално јединство, где је теорија оријентир, путоказ, смерница, сугестија за практично деловање, а пракса критеријум истинитости теоријских поставки.

Појединачни примери евидентног утицаја праксе на теорију, или обратно, јесу, без сумње, добро дошла и, често, врло убедљива илустрација њихове међузависности. Ипак, они, ма колико упечатљиви, посматрани изоловано, нису најбољи начин да се стекне увид у природу тог односа. Такав приступ, по правилу, води у апсурдну ситуацију када се од дрвећа не види шума. Због тога однос теорије и праксе, без обзира на то о којем се подручју људске делатности ради, не би требало првенствено да се сагледава на основу повезаности њихових појединачних одлика и појавних облика, већ на основу онога што је репрезентативно, што је заједнички

именитељ за највећи број појединачних случајева. Ексклузивни догађаји, необична својства и изненадна збивања, баш због тога што су атрактивни, не промичу пажњи, дуже се памте и често остављају утисак доминантног случаја. Међутим, они нужно немају одлику репрезентативности и ослањање на њих може да произведе недовољно поуздане закључке. То што се нека дешавања одвијају мимо одређеног теоријског конструкта, што му самим својим постојањем или изостајањем противурече или га не потврђују, не значи да је он ирелевантан или погрешан, а поготово не да ће аутоматски уследити његово преиспитивање, напуштање или корекција. Исто тако, пракса која даје добре резултате вероватно неће бити напуштена само због тога што јој нека теорија не прогнозира сјајну будућност. Пре ће се тражити слабе тачке те теорије него што ће се преиспитивати делотворна пракса.

Реч је, дакле, о томе да видљивом утицају теорије на праксу, и обратно, претходи извесан период међусобног сумњичења, па и игнорисања понуђених аргумената. То је својеврсна фаза инкубације која траје онолико дуго колико је потребно да се створи критична маса аргумената који показују неминовност промене на једној или другој страни. Када се то догоди, успоставља се привремени склад теорије и праксе. Међутим, то је, по правилу, почетак новог круга њиховог узајамног преиспитивања – оспоравања и подстицања. Захваљујући управо томе, оне су у прилици да се на крају сваког новог круга нађу на нивоу вишем од претходног, наравно, под условом да су им аргументи ваљани, довољно поуздани и уверљиви. Страна која их не нуди пати, по правилу, од самодопадљивости, односно самодовољности. То је оно стање које претвара теорију у сувопарно теоретисање, а праксу у слепи практицизам – управо оно што је супротно принципу њиховог функционалног јединства. То свакако важи и за однос између геополитичке теорије и геополитичке праксе као историјске и савремене појаве.

Геополитичка пракса као чинилац настанка и развоја геополитичке теорије

Идеје о улози и значају географских чинилаца у политичким појавама и процесима, као зачеци геополитичких теорија, настајале су, по правилу, на основу уопштавања искуствених сазнања, односно импресија о условљености просперитета политичко-територијалних заједница (пре свега држава) карактеристикама територије коју оне заузимају. С тог становишта, може се рећи да је развој геополитичке мисли увек био детерминисан ваљаношћу тих генерализација, односно репрезентативношћу перципираних облика геополитичке праксе на којима су оне засноване. Зато, на пример, домет геополитичке мисли у античкој Грчкој, ма колико да је био импресиван за то доба, није могао да изађе из оквира који му је поставило ограничено познавање геополитичке праксе. Наиме, утисци стечени на основу опажања геополитичке стварности хеленског народа и његових непосредних суседа преточени су у закључке о читавом свету који, у ствари, није био доступан опажању. Полис није био репрезентативна форма политичког организовања у простору, да би геополитичке идеје, генерализоване на основу опажања његовог „животног циклуса”, могле да имају опште значење. Платонов модел „идеалне државе” [Платон 1971] могао је, у најбољем случају,

да се примени само на град-државу. Само у визији такве политичке заједнице имало је смисла расправљати, на пример, о „идеалном” броју домаћинстава у једној држави или, пак, о државној територији правилног геометријског облика.

С друге стране, Аристотелово схватање важности географског положаја државе за њен економски просперитет и одбрамбену способност одсликавало је релативно богата и систематизована искуствена сазнања из домена трговинске размене и ратних сукоба на простору Пелопонеза и подручјима његовог ширег залеђа. На основу тих сазнања, која су указивала на значај привредног и одбрамбеног капацитета државе за њен укупан просперитет, он је као географски „идеално” позиционирану државу видео државу која има истовремено и приморски и континентални положај [Aristotel 1988]. Геополитичка пракса наредних епоха, па ни она новијег доба, није довела у питање основаност тог става. Међутим, проширивањем географских сазнања, проширено је и значење појмова „копна” и „мора”, па, самим тим, и значење географског положаја државе. Исто тако, потпунији увид у политичка збивања на ширем простору инспирисао је иновирање теза о директној или индиректној условљености тих збивања географским чиниоцима. Из тог односа проистекли су елементи за нове геополитичке теорије. У ствари, тек геополитичка пракса, посматрана у планетарним размерама, могла је да генерише, и да тестира геополитичке теорије са исто тако широким проблемским оквиром, као што су Мехеново [Мехен 1960] разматрање улоге поморске моћи или Мекиндрово [Mackinder 1996] и Спајкменово [Sprukmen 1944] учење о ривалству „света копна” и „света мора”.

Утицај геополитичке праксе на развој геополитичке мисли препознатљив је, на пример, у случајевима када предстоји реализовање крупних геополитичких пројеката и када није спорно да постоје снаге које то могу и желе да изведу. Тада, извесност развоја догађаја поприма значење већ испољене праксе у односу на коју се формулишу одговарајући теоријски ставови. Речју, теорија иде у сусрет надлазећој или већ делимично испољеној пракси како би је учинила смисленом, односно закономерном. Наравно, чинећи то, она истовремено почиње да испољава повратно дејство на праксу – промовише је као нужност, обезбеђује јој додатну подршку и, самим тим, њено испољавање чини извеснијим, а њене учинке запаженијим. Такву улогу имала је, на пример, Рацелова теорија о органској синтези државе и тла, афирмисана у годинама које су непосредно претходиле периоду немачке империјалне политике. То се, пре свега, може рећи за његове тезе о „животном простору”, „животној енергији” и „закону експанзије”, као и за Кјеленово [Kjelen 1943] промовисање немачке нације у „младу” нацију предодређену да се шири у планетарним размерама на рачун територија које контролишу „неперспективни”, „истрошени”, „стари народи” какви су, по његовој процени (почетком 20. века) били Енглези и Французи.

Разумљиво је да геополитичке визије инспирисане ексклузивним, односно недољољно репрезентативним случајевима праксе, релативно брзо доживљавају да их пракса демантује. Што је геополитичка пракса динамичнија, а тиме и промене у дистрибуцији политичке моћи у простору видљивије, то пре долази до оспоравања појединих теоријских поставки. Да ли ће оне да уступку пред аргументима праксе који им противурече или ће да их игноришу зависи не само од тога колико је теорија у раскораку са праксом, већ и од тога на који део праксе се тај раскорак односи. Аргументи који почивају на догађањима у којима су кључни играчи „велике” државе или „велике”

нације, ретко остају без утицаја на теоријске поставке које се нису потврдиле у пракси. Наравно, као што је за прихватање неког теоријског становишта нужно да оно буде праћено довољним бројем дешавања у пракси које га поткрепљују, и за „демонтирање” неке довољно афирмисане теорије није довољан појединачни демант. Упорност којом је, на пример, брањена теорија о геоцентричном систему света то довољно убедљиво илуструје. Када се ради о друштвеним наукама, склоност игнорисању појединачних аргумената праксе још је израженија. Не без разлога. Уосталом, није случајно речено да закон у друштвеним наукама представља само просек понашања. То значи да он (закон) није оспорен сваким случајем одступања од просека, већ тек са довољним бројем значајних одступања. Истина, поједина шокантна искуствена сазнања, макар и као изоловани случајеви, могу довољно снажно да уздрмају неко теоријско становиште, тако да оно у једном кораку изгуби толико на уверљивости, обесмисли се до те мере да бива практично елиминисано из скупине релевантних чинилаца практичног деловања. Неочекивано брз распад Совјетског Савеза (СССР), на пример, обесмислио је и дисквалификовао теоријску конструкцију о „социјализму као светском процесу” много ефектније него што је то полазило за руком бројним претходним студијама намењеним управо том циљу. Једноставно, драматичност промене, као и њена неочекиваност, показали су се делотворнијим од бројних несумњиво аргументованих, академски уобличених и систематски емитованих критика на рачун прогнозираног „претварања социјализма у светски процес”. Та, некада несумњиво атрактивна пројекција света будућности, устукнула је пред снагом убедљивих аргумената – морала је да уступи место мање спорним визијама.

Слично се десило и са уверењем Американаца у непобожност одбрамбеног штита Сједињених Америчких Држава (САД). Оно је деценијама било једно од полазишта у изградњи њиховог безбедносног идентитета. Представљало је својеврсну константу на којој је почивала свест о приоритетно прекоморској мисији америчких одбрамбених снага. Међутим, спектакуларним терористичким нападом од 11. септембра, Американци су, такорећи у једном трену, лишени тог лагодног стања, без изгледа да га ускоро поврате. Тај драматичан догађај који је демантовао тезу о недоступности територије САД непосредним терористичким нападима, неминовно је утицао на перцепцију односа снага на глобалној политичкој сцени, а самим тим и на концепте индивидуалног и коалиционог реаговања на ту врсту безбедносних претњи. Промовисањем тероризма у глобалну претњу, обрачун с њим добио је значење глобалног обрачуна. Један типично асиметричан сукоб подигнут је на ниво сукоба у планетарним размерама. У складу с тим, приписан му је атрибут „светски” – почео је да се помиње као „трећи светски рат”, што би требало да значи и битну промену у разматрању његових узрока, облика испољавања и могућих последица.

У сваком случају, пракса као незаобилазан критеријум основаности теорије поддржава или обесхрабрује одређене теоријске поставке и кумулативним учинком тих утицаја изнуђује корекцију оних поставки које нису имале довољно добру прогностичку вредност, односно довољно вредан инструктивни потенцијал. На тај начин, прогнозе које је пракса демантовала, као и препоруке за практично поступање, имплицитно садржане у теоријским ставовима, уколико се не показују ваљаним, не производе очекиване ефекте, пре или касније бивају кориговане или бар губе статус основаних хипотеза.

Улога геополитичких теорија у обликовању геополитичке праксе

Без обзира на то колико је геополитичка пракса, по инерцији, склона да функционише по закону праволинијског кретања и, као таква, углавном недовољно заинтересована да се превентивно мења, није могла увек остати равнодушна према различитим анализама простора, смелим хипотезама и провокативним геополитичким визијама. То се дешавало нарочито онда када су оне указивале на могућност да се не понове грешке из прошлости, да се избегну незавидне ситуације или, пак, на то како да се из таквих ситуација изађе. Што су теоријски ставови експлицитније исказани и логички конзистентнији, то је и већа вероватноћа да ће произвести видљивије промене у сфери практичног поступања. Наравно, тешко је проценити колико су поједине теоријске поставке утицале на понашање главних актера геополитичке сцене у датом историјском тренутку. Не зна се поуздано ни то да ли су им биле познате и, ако јесу, како су их разумели. О тој вези може се само судити на основу (не)подударности манифестних димензија геополитичког понашања и онога што је геополитичка мисао експлицитно или имплицитно сугерисала као разборито понашање. Тако, на пример, нема доказа да је учињен покушај да се, у складу са Платоновим визијом „идеалне државе” примене препоручени механизми одржавања константног броја „огњишта” (домаћинстава) у држави. Није у пракси заживела ни његова идеја да границе државе треба да буду геометријске. Насупрот томе, Русоово [Rousseau 1978] заговарање природних граница, осим што је верификовано настојањем већине владара да територијалну експанзију крунишу „избијањем на природне границе”, односно да одсудну одбрану државе организују ослоном на „природно јаке објекте”, добило је у геополитичкој пракси значење једног од принципа разграничења држава.

Сличну верификацију, на посредан начин, добило је и Платоново виђење улоге државних граница којима он додељује комплексну заштитну функцију – да осим одбране од упада страних војски штите државу од свих негативних утицаја споља. Препорука да оне буду селективно пропустљиве, као и то да буду утврђене и брањене тако „да отежавају приступ непријатељу, а олакшавају пријатељу” [Платон 1971: 212-213], такође је имала одувек, па и дан-данас има довољно присталица. Мере којима се ЕУ и САД бране од најезде „неподобних” имиграната, уз истовремено заговарање либерализације прекограничног протока људи, робе и капитала у оквиру зона слободне трговине и царинских унија, скоро у потпуности могу да се подведу под Платонову визију селективно пропустљиве границе.

Наравно, постојање корелације између теорије и праксе није истовремено потврда узрочно последичног односа, чак ни када се ради о временски и просторно блиским појавама. Зато је и незахвално процењивати колико су (и да ли су) геополитичке идеје, поготову оне из античког или средњовековног периода, одговорне за геополитичке подухвате државника којима су биле доступне. Колико је, на пример, Аристотел утицао на свог најславнијег ученика Александра? Ако је славни учитељ заслужан за геостратешке подвиге прослављеног ученика, да ли је он одговоран и за његово несналажење у управљању вишеструко увећаним царством? Једно је, свакако, неспорно: ученик није следио препоруке славног учитеља о неопходности

склада величине државне територије и становништва, а поготову није испоштовао упозорење да је за успешно управљање државом неопходно да она буде „на неки начин прегледна” – да се догађања у њој могу надзирати. Ту несмотреност велики стратег Александар платио је губитком контроле над запоседнутим пространством, а затим и распадом неодмерено велике империје. То се касније догодило и Наполеону и Хитлеру, када су у победоносном војничком заносу заборавили на главни проблем свих освајачких похода, а то је успостављање и стабилизовање власти на освојеним територијама.

У сваком случају, геополитичка мисао је на различите начине (директно или индиректно) указивала на предуслове који смањују ризик дезинтеграције великих политичких заједница. Сугестије те врсте јесу, поред осталих, Мехеново [1960] становиште да је један од критеријума геополитичког статуса државе политички карактер владавине, као и Спајкменово сврставање нивоа социјалне интеграције у основне показатеље геополитичке моћи државе. Ова и њима слична становишта нису остала без утицаја на геополитичку праксу. У настојању да прошире и стабилизују зоне утицаја, САД и СССР су, на пример, за све време хладног рата, систематским мерама, пре свега промовисањем јединственог вредносног система, идеолошком индоктринацијом и мерама економске политике, стимулисале социјалну интеграцију, како на нивоу земаља чланица Варшавског уговора, односно чланица НАТО-а, тако и на нивоу тих блокова. Заостајање Совјета у тој „дисциплини” хладноратовског надметања било је један од главних узрока константног слабљења Варшавског уговора и његовог дефинитивног распада, који је својим домино ефектом убрзао дезинтеграцију самог СССР-а. Мере за подстицање социјалне интеграције колонија са матичном државом биле су, такође, једно од мање-више препознатљивих обележја геополитичког понашања колонијалних сила. Оне које су у томе биле успешније имале су више шанси да одложе распад свог колонијалног царства. Велика Британија је у том погледу показала највише умећа. Њена империја је, трансформисањем у Комонвелт, избегла трауме драматичног распада. Осим тога, она је, трансформацијом појединих колонија у државе доминионе, задржала улогу матице, макар и у симболичном смислу, и тако поштеђена болне фрустрације коју производи чин дефинитивног развлашћивања моћника.

Геополитичке идеје, захваљујући првенствено реномеу извора од којег потичу, у неким случајевима врло брзо остварују препознатљив утицај на геополитичку праксу. Тако је, под утицајем Мехеновог образложења значаја поморске силе, министар морнарице САД покренуо 1889. године акцију убрзаног јачања америчке морнарице која је, по Кисинџеровим казивањима, до 1880. године била слабија од чилеанске, бразилске или аргентинске, да би већ 1895. године Америка обзнанила да од Велике Британије преузима примат на мору [Kisindžer 1999: 22]. То је, без сумње, представљало значајну промену у геополитичком понашању до тада прилично изолационистички расположених Сједињених Држава. Има, такође, основа за тврдњу да су препоруке Мекиндерове теорије heartland-а да се на све могуће начине осујети приближавање Немачке и Русије, имале значајног удела у доношењу одлуке о прекрајању политичке карте Европе након Првог светског рата. Ту претпоставку потврђује стварање неколико нових држава на простору бивше Аустроугарске царевине (Пољска, Чехословачка, Југославија, Мађарска), које су, како је то сугерисао

Мекиндер, требало да чине тампон зоне између Русије и германског дела Европе. У истом контексту посматрао је и положај Финске, за чију независност британска дипломатија у том периоду постаје све заинтересованија.

О утицају геополитичке теорије на праксу још упечатљивије сведочи експлоатација, најпре Рацеловог, а касније и Хаусхоферовог [Хаусхофер 2004] учења за креирање и оправдавање немачке експанзионистичке политике у време царске и хитлеровске Немачке. Рацелово тумачење државе као живог организма, са границама које морају да се померају да би организам могао природно да се развија, као и његово виђење немачке државе као „организма” који је у фази развоја, са виталним народом коме треба више „животног простора” од оног којим располаже, било је добро дошло образложење и инспирација за амбициозне експанзионистичке пројекте. Сличну улогу одиграо је Хаусхофер између два светска рата, обезбеђујући „научну” подлогу захтевима немачких ревизиониста и Хитлеровим освајачким апетитима. Разрадом Рацеловог става да егзистенција државе зависи од животног простора, уз истовремено упозоравање на чињеницу да је густина становништва у „младој” немачкој држави знатно виша него у земљама „старим колонијалним силама”, он је практично (макар и ненамерно) давао мандат Немачкој да се шири према подручјима богатим природним ресурсима.

Пример присног односа између геополитичке теорије и праксе јесте конципирање и практиковање америчке стратегије задржавања у духу Спајкменове теорије *rimland*-а. Наиме, кључни потези америчке геополитике према простору у зони утицаја Совјетског Савеза били су конзистентно у функцији остваривања контроле над *rimland*-ом (рубним подручјем евроазијског масива) коју је Спајкмен, још у време Другог светског рата, означио као кључ за коначну и неопозиву победу „сила мора” над „силама копна”. Укључивање Турске у НАТО; подршка Израелу; придобијање Пакистана; слабљење утицаја СССР-а у Ираку и осујећивање његовог зближавања са Кином; војно ангажовање у Вијетнаму; подела Корејског полуострва и војно присуство у Ј. Кореји, као и обезбеђивање одбрамбеног кишобрана Јапану – били су кораци у правцу окруживања СССР-а из правца *rimland*-а, чиме је он дефинитивно требало да испадне из трке за статус глобалне силе. Таквом објективизацијом стратегије обуздавања ефектно је демонстрирана примена тзв. „принципа анаконде” за остваривање превласти на глобалном нивоу.

Међу теоријама новијег датума, велике шансе да утиче на геополитичку праксу има, вероватно, Хантингтонова *теорија сукоба цивилизација* [Huntington 2000]. За то су, осим ње саме, заслужна драматична збивања на почетку новог миленијума која се, спонтано или тенденциозно, третирају као доказ почетка обистињавања Хантингтонових прогноза. Под тим утиском, његова аргументација звучи уверљивије, његовим порукама додељује се, неретко, пророчанско значење, чиме се обезвређује снага противаргументата. Истина, Хантингтонова теорија се ретко званично помиње као доказ оправданости неких непопуларних мера којима земље „западне цивилизације” покушавају да се додатно заштите од инфилтрације вредности не западног типа. Ипак, тешко је поверовати да те мере нису њоме подстакнуте. Ако је тако, онда би обавеза досељеника у неким земљама ЕУ да, као услов за добијање држављанства, положи веома захтеван испит из познавања језика и историје дотичне државе, могла да се посматра као превентивни одговор на очекивано „сукобљавање цивилизација”.

Није искључено да је сличним разлозима мотивисано отезање са пријемом Турске у ЕУ, као и забринутост западних земаља због немогућности да се изборе са проблемом превеликог броја имиграната из Азије и Африке. За оне који верују Хантингтону, број имиграната само је једна димензија проблема. Друга, озбиљнија, јесте околност да имигранти махом долазе са подручја „незападне цивилизације” и да, као такви, тешко могу да се интегришу у западно друштво. Као „свеж” доказ за то наводе се немири (у ствари, својеврсна побуна досељеника неевропског порекла) у Француској 2005. године, затим масовни протести муслимана широм света, 2006. године, након објављивања „спорних карикатура” са ликом Мухамеда, као и они поводом говора папе Бенедикта XVI у којем је ислам помињан у негативном контексту.

Не може се порећи да ти догађаји говоре у прилог неких од кључних ставова Хантингтонове теорије. Наравно, уколико је више „доказа” њене основаности, утолико ће њен утицај бити већи. За сада се он само назире. То би требало да значи да трендови повезивања и сарадње надвладавају трендове раздвајања. При томе, остаје, нажалост, неспорна истина да је постојање супротстављених трендова на нивоу идеја скоро редовно доводило до сукобљавања следбеника тих идеја, да је, како примећују неки аналитичари, сваком „стварном рату претходила ...’борба идеја’ интегрисања и сепаратисања” [Кнежевић 2001: 32], и да је тек стварни рат преуђивао која идеја има јаче упориште.

У вези са односом геополитичке теорије и праксе неспорно је још и то да се за скоро сваки облик геополитичког понашања може пронаћи неко релативно чврсто теоријско упориште, али да нема теорије којом би се могли објаснити сви облици испољавања геополитичке праксе. Богатство различитости тих облика и услова у којима се остварују има за последицу то да се они на различите начине опажају и интерпретирају. Отуда и толико различитих виђења улоге и значаја географских чинилаца у политичким појавама и процесима. Свако ново виђење значи шансу више за „осмишљавање” праксе. С друге стране, сваки неочекивани искорак геополитичке праксе, тј. значајан отклон од уобичајених образаца понашања, доводи у питање неки аспект геополитичког мишљења или, пак, афирмише неке до тада спорне – сувише ексклузивне теоријске конструкте. Као пример за то може да послужи судбина идеје регионализма. Она је довољно експлицитно исказана у познатом Русоовом ставу да „исти закони не могу да одговарају толиким различитим покрајинама које имају различите обичаје, живе у различитим климатским условима и не могу подносити исти облик владавине” [Rousseau 1978: 121]. За такво резонување углавном није било места у апсолутистичким монархијама, нити у државама бирократског социјализма, а поготову не у диктаторским режимима. Међутим, са све евидентнијим трендом децентрализације власти, карактеристичним за друштва са високим демократским стандардима, регионализација има све више изгледа да постане доминантан приступ унутрашњег административно-територијалног уређења државе. Аргументација на којој се базира промовисање тог тренда скоро редовно подсећа на потребу да правна регулатива уважава природне и друштвено-историјске посебности подручја на којем треба да се примењује, што је, без сумње, својеврсна промоција давно исказаних Русоових ставова. То је још један у низу доказа да геополитичка теорија и пракса комуницирају различитим каналима и на различитим нивоима, и да је одсуство те комуникације само привидно, или само привремено.

Јединство геополитичког дискурса и геополитичког поретка

Као и остали дуготрајни процеси, међузависност геополитичке теорије и праксе може да се посматра преко парцијалних и кумулативних учинака У геополитичкој литератури новијег датума предност се даје овом другом приступу. У складу с тим, као елементи анализе све чешће се апострофирају геополитички дискурси и геополитички пореци. Такав приступ полази од разликовања просторне праксе и представљања простора као два кључна аспекта геополитике. Према Егњу и Кобрицу [Agnew and Corbridge 1995:7], просторна пракса „односи се на материјалне и физичке токове, интеракције и покрете који се одигравају у простору и преко простора” и који представљају фундаменталне карактеристике економске продукције и друштвене репродукције, док представљање простора „укључује све концепте, именована праксе и географске кодове који се користе у разговору о просторној пракси и за разумевање просторне праксе”. Другим речима, под *просторном праксом* подразумева се деловање државе које се односи на организацију простора, односно његово искоришћавање у функцији привредног развоја, одбране и националне безбедности уопште, а под *представљањем простора* његова интерпретација са становишта његове улоге у обликовању просторне праксе. Из таквог одређења наведених појмова проистиче да је, у сумарном облику, представљање, тј. интерпретација простора *геополитички дискурс*, а да се просторна пракса препознаје као *геополитички поредак*.

Анализирајући просторну праксу „друштва територијалних држава” у периоду након Наполеонових ратова, Егњу и Кобриц [1995: 47-48] идентификовали су три различита геополитичка поретка. То су: *британски поредак* (1815–1875), геополитички *поредак међуимперијалистичког супарништва* (1875–1945) и *хладноратовски поредак* (1945–1990). По њима, сваки геополитички поредак укључује хијерархију, а хијерархија почива на неком виду хегемоније. У том смислу, постхладноратовски период описују као хегемонију у чијој је основи неколико моћних земаља (САД, Немачка, Јапан), при чему је поредак интегрисан светским тржиштима и регулисан транснационалним институцијама и организацијама као што су ЕУ, Светска трговинска организација, Међународни монетарни фонд и Светска банка [Agnew and Corbridge 1995: 193].

У складу са ставом о корелацији између представљања простора и праксе у простору, сваком временском периоду карактеристичном по посебном геополитичком поретку одговара посебан геополитички дискурс. Тако се, по мишљењу Егњуа и Кобрица [1995: 47-48], сходно наведеној периодизацији геополитичких поредака, у периоду од Бечког конгреса до краја хладног рата, могу идентификовати три главна геополитичка дискурса или *три геополитике*. То су: *цивилизацијска геополитика*, карактеристична за период британског поретка, *натурализована геополитика* која прати поредак међуимперијалног супарништва и *идеолошка геополитика*, која одговара периоду хладноратовског поретка. С обзиром на то да је у постхладноратовском периоду ширење тзв. друштва тржишне демократије промовисано у својеврсну стратегију, геополитички дискурс тог периода често се означава као *геополитика проширења* [O Tuathail and Dalby 1998: 20].

Која су основна обележја наведених геополитичких дискурса?

Цивилизацијску геополитику, као доминантан дискурс у периоду британског геополитичког поретка, карактерише интерпретација простора у којој су различити делови света категорисани у складу са тим којој „цивилизацији” припада становништво које их насељава. Према Егњу [Agnew 2003: 87], њени главни елементи су: а) промовисање европске јединствености као посебне цивилизације; б) уверење да су корени европске посебности у њеној прошлости; в) схватање да, иако су друге културе можда имале пристојну прошлост са високим остварењима, њих је Европа надмашила и г) све већа идентификација са посебном државом – нацијом као репрезентом најсавршеније верзије европске посебности. На тој основи стварана је слика о свету подељеном на Европу (елитну цивилизацију) и „остале” (цивилизације нижег ранга), из чега је проистекло оправдавање европске амбиције за глобалном доминацијом и тумачење територијалне експанзије и успостављање колонијалне империје као мисије цивилизовања „осталих”. То је почетак уквировања биполарног односа „Запад и остатак света” (*The West and The Rest*) који ће касније допринети обликовању концепта „Запад против остатка света” (*The West Against The Rest*) [Ferguson 2012]. У том духу, интерпретирано је, пре свега, британско присвајање прекоморскихседа, инспирисано потрагом за новим тржиштима и новим подручјима инвестирања. Сличну улогу у интерпретацији америчке историје имала је њена Manifest Destiny – становиште по којем су Американци, као одабран народ, предодређени да увећавају територију, богатство и утицај. Руси су, такође, дуго видели себе у лику народа који својим територијалним ширењем на југ и југоисток „уноси светлост у културну таму” Сибира и Централне Азије.

Натурализована геополитика, карактеристична за поредак империјалног ривалства (1875–1945), одликује се идејама блиским реалполитици у чијој је основи став да односе међу државама одређује „гола сила” и да јачи побеђује. У оквиру овог дискурса, који кореспондира са дарвинистичком теоријом права јачега, потпуну промоцију доживеле су теорије о органској синтези државе и тла, као и теорије о сукобу „света копна” и „света мора”. Афирмација натурализоване геополитике поклапа се са интензивирањем супарништва између групе европских земаља предвођених Великом Британијом и Француском (уз подршку САД) и све снажније и ревизионистички настројене Немачке, опседнуте жељом да изгради сопствену империју. Будући да је у то време главна основа светске акумулације капитала била британски колонијални систем и односи између Велике Британије и САД, прави изазов за Немачку и остале ревизионистичке земље био је да изграде алтернативу тој структури. Испоставило се да је то немогуће учинити док се Велика Британија и њени савезници војнички не поразе, што је коначно довело до два глобална оружана сукоба.

Идеолошка геополитика, односно *геополитички дискурс хладноратовског периода* почива на идејама о непомирљивости капитализма и социјализма као сукобу „добра” и „зла”; те праву на ширење „добра” у име спасавања света од експанзије „зла”.¹ У овом случају „ширење” није нужно подразумевало освајање туђих територи-

¹ Експлицитан став о непомирљивости амбиција САД и Совјетског Савеза изнео је још 1946. године амерички амбасадор у СССР-у Џорџ Кенан (George Kennan) у познатом „Дугом телеграму” из Москве. Он је оценио да „у догледној будућности САД не могу да рачунају на политичку блискост са Совјетским Савезом”, већ да морају да наставе да га „третирају као ривала”; да се од њега „не може очекивати уверење у могућност сталне коегзистенције социјалистичког и капиталистичког света”, већ пре свега „упор-

ја ради њиховог присвајања у класичном смислу, већ ширење сфера утицаја идеолошки супротстављених блокова које су предводили САД и СССР. Те сфере се показују дуговечним због својеврсне пат позиције у којој су сукобљене стране снабдевене уравнотеженом могућношћу вишеструког сигурног узајамног уништења. Пошто је у таквој ситуацији идеја о директној оружаном конфронтацији била практично искључена, учвршћивање сфера утицаја подразумевало је проналажење савезника и следбеника у редовима земаља такозваног Трећег света. У ту сврху и једна и друга страна, уз глорификовање вредности сопствене идеологије и бестидно блажење супарника, служиле су се различитим комбинацијама помоћи, обећања и уцена. Исход хладног рата недвосмислено је показао ко је у свему томе био успешнији.

Геополитика проширења, компатибилна са постхладноратовским поретком, промовише идеје ширења вредности западног друштва и либералне демократије, посматрајући их као вредности универзалног значења које, као такве, треба приближити (што у пракси може да значи и наметнути) остатку света. Полазећи од те мисије, она исказује разумевање за пројектовање моћи водећих земаља Запада на просторе још „недовољно демократизованих” делова планете. У том смислу, овај геополитички дискурс неодољиво подсећа на цивилизацијску геополитику. Наиме, у оба случаја препознатљив је апологетски однос према експанзији, само што се у првом случају територијална експанзија интерпретира као мисија цивилизовања „мање цивилизованих”, док се у другом приступ изворима енергената или контролисање њиховог транспорта проглашава пројектима ослобађања и демократизовања „недовољно слободних” и „недовољно демократизованих”. Ако нема земаља које би се означиле као простор где царује „културни мрак”, има довољно простора где, по оцени моћника са Запада, влада „демократски мрак”, а „лучоноше” су, по навици, жељене посла.

Димензију цивилизацијске геополитике у постхладноратовском геополитичком дискурсу неки аутори препознају и у тзв. медитеранској политици ЕУ, што се посебно огледа у одуговлачењу, односно условљавању пријема Турске у ту заједницу. У вези с тим, Билгин [Bilgin 2004: 268-269], као индикативна, наводи следећа запажања која долазе из земље кандидата: „гвоздена завеса” која је некада делила Европу уклоњена је, али се поставља нова културно-религијска гвоздена завеса; наглашавају се границе између „Запада” и „не-Запада”, ЕУ је на путу да постане посебна цивилизација у којој неће бити места за Турску; ЕУ смешта Турску у „не-Европу” и сл. Својом теоријом сукоба цивилизација Хантингтон и његови следбеници допринели су да оваква запажања добију много већи одјек од оног којег иначе заслужује питање чланства у Унији. Када се томе додају изјаве из појединих политичких кругова у Европи да је неприхватљив пријем земље која не дели исту религију и доминантне вредности ЕУ, тешко је не сложити се са оценом да димензија цивилизацијског дискурса у геополитичкој мисли постхладноратовског периода није привид нити само спорадична и пролазна појава.

Наравно, геополитика проширења временом поприма нове форме испољавања. Те промене одраз су оспоравања одрживости једнополарног поретка као стања у којем су САД, како је то приметио Томас Барнет [Barnett 2004], „центар света”, док је остатак планете подељен на три зоне: зону прикључења, неинтегрисану празнину и зону неприкључења. Немирење са таквим стањем исказале су, пре свега, „си-

но настојање да се нарушава и слаби укупан утицај и моћ противника” (Kennan, G. The Sources of Soviet Conduct. < <http://www.historyguide.org/europe/kennan.html> > 24. 5. 2013).

ле у успону” и „силе у настајању” (Кина, Русија, Индија, Бразил) које су, по формули „West and the Rest”, сврстане наспрам Запада. Оне се већ препознају као претенденти на статус утицајног актера глобалне политичке сцене под заједничким неформалним називом БРИК (акроним од почетних слова имена држава).²

Мада ово окупљање сила „незападног блока” није праћено изграђивањем било какве политичке или војне инфраструктуре својствене блоковским сврставањима, оно се, ипак, опажа као израз настојања да се пронађе начин за успостављање равнотеже моћи у међународним односима, тј. да се направи баланс према САД и њеним стратешким партнерима, у првом реду Европској унији и Јапану. Пракса балансирања у међународној политици има, иначе, дугу историју и није случајно што су континуитет њеног постојања и обрасци остваривања предмет проучавања бројних теоретичара. Међу њима се посебно издваја Кенет Волц са својом теоријом структуралног реализма [Waltz 1979], као и Пол Кенеди који, надовезујући се на Волцово становиште да се „слабији увек удружују против јачег”, доказује да, пре или касније, суперсила увек улази у „фазу пренапрезања”, будући да њени трошкови постају већи од прихода које јој доминантна позиција обезбеђује [Kenedi 1999]. Постхладноратовски дебаланс глобалне моћи у облику једнополарног геополитичког поретка омогућио је да се Америка нађе у позицији глобалног хегемона, са свим привилегијама и изазовима који проистичу из тог статуса. Природна реакција на такво стање била је да се „слабији удружују против јачег” у настојању да му парирају како би избегли, односно ублажили последице сопствене инфериорности. Истовремено, реаговање „слабијих” подстакло је САД да преиспитају свој наступ према остатку света и предузму низ мера како би осујетиле покушај стварања равнотеже снага. Наравно, примена нових мера подразумева и веће издатке, док, с друге стране, удруживање „изазивача” и јачање њиховог утицаја у појединим регионима доприноси смањивању прихода, јер суперсила више није у могућности да безгранично и неометано намеће своју вољу. Тако се целокупна рачуница на којој почива геополитика проширења постепено мења, што коначно доводи до уобличавања новог геополитичког поретка и односа снага у међународној политици. Да би то постигле, поменуте „незападне силе” делују и у мултилатералном формату, кроз БРИКС, али и самостално, дефинишући сопствене геополитичке концепције које треба да помогну ширењу њиховог утицаја.

Посматрајући овај процес са становишта цивилизацијске геополитике, приметно је да се прибегава конструкцији теза о „јединствености” и „посебности” цивилизација којима ове велике земље (односно „велики народи” народи који их насељавају) припадају. У Русији се од средине деведесетих година двадесетог века темељно и систематски укорењивала теза о евроазијству као цивилизацијском обрасцу који је антипод „западњаштву”, америчким вредностима и стандардима. Посебност Русије се истиче у сваком погледу и наглашава (понекад и претерано) да је то предност, а не недостатак. Александар Панарин види Русију као простор на којем су се трансформисали политички импулси који су из Кине и Индије „путовали” ка Европи и обрнуто [Панарин 2006: 240]. За Петра Савицког Русија – Евроазија је самобитна и самодовољна; он је назива „месторазвојем” засебне цивилизацијске јединице [Savickij 1933: 147]. Темелје данашњих стратешких докумената о националној безбедности и позиционирању у светској политици ки-

² Прикључивањем Јужне Африке (Sought Africa) том мултилатералном клубу, БРИК је „прерастао” у БРИКС.

неско руководство тражи у конфучијанским тезама о „хармонији” и „међузависности”, које се (поново) схватају као важан елемент кинеске цивилизације. Поједини аутори повезују реформе започете у овој земљи 1978. године са наученим историјским лекцијама из периода династије Танг – „златним добом” кинеске културе. Те лекције сугеришу: да се повећавањем обима трговине ојачавају економски потенцијали, да се привредном сарадњом шири културни утицај, што на крају треба да допринесе остваривању политичких циљева [Saha and Klinger 2010: 22]. Истицање специфичности индијске цивилизације такође је већ дуго незаобилазни део политичког фолклора, како приликом сусрета индијских званичника са представницима других држава, тако и током предизборних кампања. Од доласка на место премијера Нарендре Модиа, 2014. године, то добија нове обресе. Модиа поносно истиче да „индијска цивилизација стоји високо, прелази препреке које се налазе на путу и када год је људска цивилизација улазила у нова доба знања, Индија је била та која је целом човечанству показивала пут” [Modi 2017]. Посебно је интересантно трагање Бразила за својим цивилизацијским коренима, које се одвија и у оквиру стратегије „Југ-југ” којом се повезују латинскоамеричке са афричким земљама [Bissio 2015]. Хантингтон је Латинску Америку декларисао као засебну цивилизацију, чије су наслеђе и аутохтоне културе Маја, Астека и Инка, европска колонизација, али и трговина робовима са афричким континентом. Свест о јединствености латинскоамеричке цивилизације, са Бразилом као водећом државом, постепено се обликује и етаблира у политичкој и широј јавности, што је први, вероватно и најважнији корак у процесу одбацивања наметнуте вредносне матрице о доминантности „елитне западњачке” цивилизације у друштвима држава Латинске Америке. Западна парадигма о „цивилизовану осталих” као „просветитељској мисији”, било да се радило о бројним покушајима ширења различитих утицаја од петнаестог до деветнаестог века, било да се ради о савременој идеолошкој конструкцији (пост)либерално-демократског уређења, више није прихваћена од „осталих”. „Остали” се више не задовољавају показивањем пасивног отпора прихватању западних образаца, већ вредно раде на фундаирању својих цивилизацијских темеља, што ће допринети заокруживању нових вредносних матрица и утицати на обликовање друштвено-политичких система у наредним деценијама.

На ове трендове надовезују се и елементи карактеристични за дискурс натурализоване геополитике. Међутим, за разлику од периода када је тај дискурс био доминантан – период међу империјалистичког супарништва (1875–1945), савремено сучељавање најважнијих актера није империјално ривалство, па самим тим ни борба за колонијалне поседе, већ је оно првенствено надметање око приступа ресурсима (пре свега енергетским), тржиштима и кључним транспортним коридорима. Да би се то остварило користе се одређене политичке мере, али се често прибегава и сили. Будући да је једна од главних карактеристика међународних односа у актуелном пост-једнополарном поретку њихова анархичност, постављене циљеве није могуће остварити без адекватних војних потенцијала. Резултат тога је тенденција увећавања војне моћи „изазивача” којим се успоставља нови однос снага према САД, о чему довољно убедљиво сведоче подаци наведени у табели 1 [SIPRI 2016: 1-21]. Наиме, повећавањем апсолутних износа војних трошкова знатно брже него што то чине САД (јер оне, посматрано кроз призму Кенедијеве теорије, као „пренапрегнута суперсила” не могу за ту сврху више да издвајају), смањује се „заостајање” сваке од њих у односу Америку. То је још израженије када се ради о односу њихових војних трошкова са војним трошковима водећих европских држава и Јапана (табела 1).

Табела 1 – Упоредни приказ војних трошкова САД и осталих великих сила (САД=100)

	1998.	2008.	2015.
Кина	8,21	16,62	36,02
Русија	4,83	8,33	15,29
Индија	5,71	6,00	8,58
Бразил	4,87	3,90	5,36
Јапан	11,63	6,67	7,78
Велика Британија	12,92	10,15	10,03
Француска	15,36	9,38	10,20
Немачка	12,61	6,89	7,91
ЕУ-28	80,28	46,60	47,33

Нема сумње да и земље БРИК-а рачунају на употребу силе као средства за остварење својих геополитичких интереса, као што су то чиниле и чине САД. Доказ за то су, на пример, војно ангажовање Русије у Грузији и Сирији или акције кинеског ратног ваздухопловства у ваздушном простору изнад Јужног кинеског мора током 2016. године. С друге стране, приметно је својеврсно „геополитичко утврђивање” свих великих сила у ширим регионалним целинама којима припадају. Оне те просторе посматрају као сопствене „ексклузивне зоне” из којих се мора истиснути или, у најгорој варијанти, минимизирати утицај других актера. То се чини стварањем економских интеграционих целина и успостављањем војних савезништава са мањим државама. Тако је, на иницијативу Русије, формирана Организација договора о колективној безбедности (ОДКБ) чије су чланице, поред Русије, и Казахстан, Белорусија, Јерменија, Киргизија и Таџикистан. (Узбекистан је иступио из организације 2012). Русија је, такође, иницирала успостављање Евроазијског економског савеза, у који су ушли и Белорусија, Казахстан, Јерменија и Киргизија, са очигледном намером да се ова регионална интеграција шири. Бразил је предводио стварање Уније јужноамеричких нација (UNASUR) која окупља скоро све земље Латинске Америке (Мексико и Панама су посматрачи, а Тринидад и Тобаго су земље кандидати за чланство). Индија покушава да, преко Иницијативе Бенгалског залива за мулти секторску техничку и економску сарадњу (BIMSTEC), изгради чврсте основе за сарадњу са Бангладешом, Бутаном, Мјанмаром, Непалом, Шри Ланком и Тајландом. Кина је за последњих двадесет пет година потписала низ билатералних споразума са државама из азијско-пацифичког региона, међу којима је свакако најзначајнији онај који се тиче кооперације са АСЕАН-ом, а последњи у низу је мегапројекат „Један појас – један пут”, са циљем да се инфраструктурно и економски повежу државе источне Азије и западне Европе. Кина, такође, има водећу улогу у Шангајској организацији за сарадњу (ШОС) чије чланице су и Русија, Казахстан, Таџикистан, Киргизија, Узбекистан, Индија и Пакистан.

Очигледно је да Кина, Русија, Индија и Бразил не пристају на једнополарни поредак. Оне теже стварању мултиполарности и интензивно раде на уобличавању алтернативне структуре постојећим међународним институцијама које су под суштинском контролом САД. Да ли ће то настојање узроковати избијање неког новог војног сукобљавања светских размера тешко је прогнозировать. Међутим, евидентно је да је промена односа снага већ довела до дестабилизације у низу региона, попут Блиског истока и Источне Европе. Комбинујући цивилизацијски и натурализоване геополитички дискурс, а у будућности је могуће и идеолошки, који би се односио на изградњу политичког концепта алтернатив-

ног либералној демократији, „изазивачи“ реализују своје стратегије оријентисане ка вођењу геополитике проширења. За сада, ова тенденција је окренута ка „регионалном проширењу“ и стварању цивилизацијски утемељених и економски интегрисаних целина, способних да у светској политици представљају један од полова чија ће се моћ уважавати и који ће гарантовати заштиту интереса земаља које се око њих окупљају.

Закључак

Однос између геополитичке теорије и геополитичке праксе манифестује се кроз три релације: прво, као утицај геополитичке праксе на формулисање и кориговање теоријских ставова о улози географских чинилаца у политичким појавама и процесима; друго, као утицај геополитичких теорија на обликовање геополитичке праксе и, треће, као коришћење геополитичких теорија за оправдавање одређеног геополитичког понашања. Ставови и хипотезе о улози географских чинилаца у политичким појавама и процесима, као основа геополитичких теорија, производ су генерализованих искуствених сазнања. Управо преко тих генерализација, геополитичка пракса непрекидно утиче на уобличавање геополитичке мисли. С друге стране, теоријске поставке којима се наговештавају, односно интерпретирају одређене политичке појаве у простору, у складу са степеном уверљивости понуђене аргументације, неминовно утичу на понашање актера геополитичке сцене. Тај интерактивни однос између геополитичке теорије и праксе има за резултат препознатљиву компатибилност геополитичких поредака и геополитичких дискурса. Наиме, сваки геополитички поредак карактеристичан за одређени период праћен је њему одговарајућим геополитичким дискурсом. У том смислу, може се рећи да је успостављање постхладноратовског геополитичког поретка у знаку глобалне доминације САД, пропраћено промовисањем новог геополитичког дискурса – тзв. геополитике проширења. Овакав дискурс остаје доминантан и у постједнополарном поретку, који се обликује од средине прве деценије овог века. Ново је, међутим, да је геополитика проширења постала препознатљиво обележје спољнополитичког деловања не само САД (са њеним стратешким партнерима), него и тзв. незападних сила – Кине, Русије, Индије, па и Бразила („сила у успону“, односно „сила у настајању“). Наравно, она се, када је реч о овим земаљама, манифестује углавном на регионалном нивоу и у знатној мери је ослоњена на премисе цивилизацијског и натуралистичког геополитичког дискурса.

Изречени судови о односу геополитичке теорије и праксе, односно њиховој дијалектичкој испреплетаности, засновани су, пре свега, на евроцентричним опсервацијама светске геополитичке сцене. Поглед из неког другог угла указао би, вероватно, на донекле различите призоре. Ипак, скоро је сасвим сигурно да то другачије не би оспорило генерални став о непрекидном синхронизовању геополитичког дискурса и геополитичког понашања. Та међузависност јесте оно што ствара услове за злоупотребу геополитичке мисли. До ње најчешће долази тако што се одредбе неке теорије користе као образложење или изговор за поједине проблематичне облике геополитичког понашања. Разлог због којег се то чини је познат. Самим сврставањем неког геополитичког поступка у ред „научно утемељеног“ деловања обезбеђује му се снажнија подршка и, што је још важније, лакше се придобија наклоност или, бар, толерантнији став оних који га виде проблематичним. Тако је „право“ на животни простор давало „право“ Немачкој да

тај простор немилице отима од својих суседа; тзв. научни социјализам „оправдавао“ је „извоз комунизма“ и тамо где није било заинтересованих за ту „робну марку“; теорија хегемонистичке стабилности „оправдава“ извоз безбедности и демократије широм света (ако треба и присилно) и, у то име „оправдава“ присуство хегемона на свим тачкама Земље. И, тако редом; теорија и пракса не престају да комуницирају. Мења се само садржај и атрактивност онога што једна другој могу да понуде.

Литература

- [1] Agnew, J., *Geopolitics. Revisioning world politics*. London and New York, Routledge, 2003.
- [2] Agnew, J. and Corbridge. S. *Mastering Space*. London, Routledge, 1995.
- [3] Aristotel. *Politika*. Zagreb, Globus, 1988.
- [4] Barnett, T., *The Pentagon's New Map*, Putnam Publishing Group, New York, 2004.
- [5] Beker i Komlozi. *Granice u savremenom svetu*. Beograd, Filip Višnjić, 2005.
- [6] Bilgin, P. A. Return to Civilizational Geopolitics in Mediterenian? *Geopolitics*, Vol. 9, No 2, Sumer, 2004, p. 269-287.
- [7] Bissio, V., „De Bandung a los BRICS: dos estilos, un objetivo“, *América Latina en Movimiento*, edición 504, mayo 2015.
- [8] Дугин, А. *Основи геополитике*. Зрењанин, Екопрес, 2004.
- [9] Kenedi, P., *Uspori i pad velikih sila*, CID, Podgorica, 1999.
- [10] Kisindžer, H. *Diplomatija*. Beograd, VERZAL pres, 1999.
- [11] Kjelien, R. *Država kao oblik života*. Zagreb, Matica hrvatska, 1943.
- [12] Кнежевић, М. *Европа иза лумеса*. Београд, Слободна књига, 2001.
- [13] Mackinder, H. *Democratic Ideals and Reality*. Washington, National Defense University Press, 1996. (reprint izdanja Henry Holt and Company iz 1942)
- [14] Мехен, А. *Поморска стратегија*. Београд, Војно дело, 1960.
- [15] Modi, N., „Indian Civilisation Stand Tall Overcoming Obstacles“, *All India*, 21.02.2017. доступно на: <http://www.narendramodi.in/media-coverage/534426>
- [16] O Tuathail, G. and Dalby (Eds). *Rethinking Geopolitics*. London: Routledge, 1998.
- [17] Панарин, А., *Правда железного занавеса*, Алгоритм, Москва, 2006.
- [18] Платон. *Закони*. Београд, БИГЗ, 1971.
- [19] Rousseau, Jean-Jacques. *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Društveni ugovor*. Zagreb, Školska knjiga, 1978.
- [20] Saha, S. and Klinger, J., *China's Grand Strategy: From Confucius to Contemporary*, U.S. Army War College, Carlisle Barracks, 2010.
- [21] Savickij, P., *Šestina světa. Rusko jako zeměpisný a historický celek*, Melantrich, Praha, 1933.
- [22] SIPRI, *Military expenditure by country, in constant (2014) US\$ m., 1988–2015*, SIPRI, Stockholm, 2016.
- [23] Spykmen, N. *The Geography of Peace*. New York, Harcourt, Brace, 1944.
- [24] Ferguson, N., *Civilization: The West and the Rest*, Penguin Books, London, 2012.
- [25] Hantington, S. *Sukob civilizacija*. Podgorica, CID, Banja Luka, Romanov, 2000.
- [26] Хаусхофер, К. *Континентални блок: Берлин-Москва-Токио*, Дугин, А. *Основи геополитике*. Књига 2. Зрењанин, Екопрес, 2004.
- [27] Waltz, K., *Theory of International Relations*, Addison-Wesley, Reading, 1979.